

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації
творів мистецтва

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Н.О.Урсу

«__» _____ 2020 р.

Дипломна робота

магістра

з теми: **«ДАРИ ПРИРОДИ В НАТЮРМОРТІ УКРАЇНСЬКИХ
ХУДОЖНИКІВ ХХ СТОЛІТТЯ»**

Виконала: студентка 2 курсу
магістратури
напряму підготовки
Образотворче мистецтво
(Середня освіта)
Кобріна Наталія Віталіївна

Науковий керівник: **Гуцул І.А.**,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАТЮРМОРТ У ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ	
1.1. Виникнення і становлення жанру натюрморту в образотворчому мистецтві.....	7
1.2. Закономірності та відмінності розвитку натюрморту в українському живописі.....	16
Висновок до 1 розділу.....	
РОЗДІЛ 2. ДАРИ ПРИРОДИ ЯК ОКРЕМИЙ НАПРЯМОК РОЗВИТКУ НАТЮРМОРТУ	
2.1.Зображення дарів природи в світовому мистецтві.....	22
2.2. Дари природи в натюрморті українських митців ХХ ст.....	26
Висновок до 2 розділу.....	
РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ ТЕМИ ДАРІВ ПРИРОДИ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ МАЙСТЕРНОСТІ СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ЖИВОПИСУ	
3.1. Методологічні особливості зображення натюрморту (дарів природи) на заняттях з живопису в загальноосвітній школі.....	
3.2. Технологія виконання натюрморту (дарів природи) на заняттях з живопису в загальноосвітній школі.....	
Висновок до 3 розділу.....	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

Вступ

В умовах розбудови України значна роль належить формуванню національної свідомості підростаючого покоління. Важливим засобом реалізації цього завдання є образотворче мистецтво, його різновиди, жанрово-стилістичні особливості, образно-тематичне втілення. Серед високохудожніх багатоманітних його видів і жанрів натюрморт є чи не напоширенішим.

Натюрморт є жанром образотворчого мистецтва, оскільки зображення предметів є першоосновою складного організму цього виду мистецтва. Однак не кожне зображення предметів можна назвати натюрмортом. Одні дослідники підкреслюють їх виключення з природних зв'язків і відносин, інші акцентують «штучність» світу речей, їх «мертвість». Слід зазначити більш загальну особливість предметів, що становлять об'єкт натюрморту. Вони існують не відірвано від людини, не у системі природи, але в системі «людина – природа», в системі «культура – природа». Вони вступають у контакт з людиною, відповідаючи її різноманітним запитам і потребам. І людина як творець може вільно розпоряджатися ними. Від ступеня творчої уваги художника до речей, до характеру їх взаємозв'язків залежить якість зображення предметів. Все це робить натюрморт самостійним, повноправним жанром.

Уся діяльність людини є немислимою без контакту з предметами. Беручи участь у житті людей, вони опредмечують у собі суспільний зміст, людську працю, творчість, а отже, певні уявлення, ідеали та смаки. Навіть виключно природні якості предметів відкриваються художником в залежності від ступеня соціально-культурного розвитку суспільства. Зображені предмети здатні не тільки розповідати про людей, які створили їх і яким вони служать, вони говорять і про самого живописця, як би відображення в побаченому самого себе. Адже і вибір предмета, і манера його зображення висловлюють особистість митця, рівень його культурного

розвитку, його пристрасті, характер. Таким чином, у зображенні предметів багатогранно розкривається сутність людини.

Натюрморт тісно пов'язаний з багатовіковою історією світової художньої культури. У натюрморті, як і в інших жанрах образотворчого мистецтва, встановилися певні традиції, певні канони. Кожне століття висувало своїх майстрів натюрморту, в їхніх творах втілювалися художні ідеали часу, своєрідність і виразність пластичних засобів, властивих тій чи іншій історичній епосі й індивідуальності окремих живописців. На сучасному етапі цей жанр як і раніше затребуваний і має велике значення для розвитку творчої діяльності нинішнього покоління.

У жанрі натюрморту творила велика кількість художників світу, серед них і українські. У 20-30-х роках над натюрмортом працювали живописці старшої генерації українських художників: Л. Крамаренко, М. Барсамов, М. Козик, Т. Фраерман, О. Шевченко. В цей період переважали натюрморти з квітів, сухих букетів, побутових предметів. При всій індивідуальності рішень, спільних для натюрморту в цей час, було тяжіння до об'ємно-матеріальної передачі зображуваного предмета дзвінкими кольоровими сполуками або майстерним поєднанням теплих та холодних кольорів.

Для 40-50 років, в період розвитку соціалістичного реалізму, для натюрмортного жанру характерна різноманітна тематика. Найпоширенішими в колекції цього періоду є квіткові натюрморти, які сприймаються як урочиста симфонія кольору.

Квіти знайшли своє втілення в творах Й. Бокшая «Гладіолуси», М. Глуценка «Польові квіти», Г. Зорі «Літні квіти», М. Іванова «Троянди», Л. Семикіної «Ромашки», З. Соколової «Маки», В.Цветкової «Бузок». Вічна ніжність троянд, сором'язлива задумливість мальв, синь волошок та дзвіночків, золото осінніх букетів створюють єдину гармонію природи й людини, вічність життя на землі.

Окремі натюрморти з розкішними букетами квітів у поєднанні з розмаїттям фруктів та овочів, витонченим посудом з фарфору та кристалу несуть на собі урочисто-парадне навантаження. Всі предмети в картинах привертають увагу своєю привабливістю і красою. Такими роботами прикрашали вітальні, ресторани, санаторії, їдальні. До них можна віднести твори Д.Фрумїної «Натюрморт», Б. Сташевського «Кришталь».

У 60-70-ті роки українські художники звертаються до сюжетів, пов'язаних з селянським життям та побутом, з працею людини села. Очіма трударя-селянина бачимо ми результат його роботи в картинах Я. Калашника та Т. Хитрової «Овочі».

Жанр натюрморту є одним з найпростіших навчальних вправ і найбільш зрозумілий початківцю на першій стадії навчання в живопису. Одним із підвидів натюрморту є такі, на яких зображені дари природи. Окрім їх естетичного навантаження, вони виконуть важливу освітню функцію: допомагати дітям пізнавати світ через твори мистецтва.

Хоча роботи художників, які створювали натюрморти з природними матеріалами, є різноманітними в жанро-стильовому та образно-тематичному планах, однак конкретизація узагальненого аналізу робіт художників з натюрморту дарів природи є, на нашу думку, актуальною для написання дипломної роботи.

Об'єкт дослідження– натюрморт як жанр образотворчого мистецтва.

Предмет дослідження– особливості зображення дарів природи в творчості українських художників ХХ століття.

Метою дослідження є вивчення характерних особливостей натюрморту (дарів природи) в творчості українських художників ХХ століття і розробка методики виконання натюрморту (дарів природи) на заняттях з живопису в загальноосвітній школі.

Для досягнення поставленої нами мети сформульовано **завдання дослідження**:

- 1) дослідити і описати виникнення та становлення жанру натюрморту;
- 2) вивчити особливості відображення дарів природи в натюрморті українських художників ХХ століття;
- 3) виявити своєрідні риси натюрморту (дарів природи) українських художників ХХ століття;
- 4) розглянути можливі методи і прийоми використання інноваційних технологій у методиці навчання школярів створювати натюрморт.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Методологія дослідження обумовлена характером поставлених у роботі завдань і спирається на системний підхід до вивчення творів образотворчого мистецтва. Цей підхід реалізується на основі використання сукупності прикладних методів типологізації, порівняння, аналізу, якими оперують різні гуманітарні галузі знання: культурологія, естетика, історія, мистецтвознавство. Опису історії виникнення і становлення жанру натюрморту сприяє системний підхід, який дозволяє виявити закономірності появи та розвитку жанру натюрморту; простежити й описати закономірності в розвитку жанру «натюрморт» у картинах українських художників ХХ століття; визначити феномен створення дарів природи в натюрморті українських художників.

Системний підхід вимагає використання історико-культурного спрямування дослідницької методології. Він дозволяє простежувати розвиток досліджуваного жанру в українському живописі.

Гіпотеза дослідження: дослідний матеріал буде сприяти художньо-естетичній освіті школярів та методичній підтримці педагогів у їх навчанні створювати постановку дарів природи в натюрморті.

Практичне значення дипломної роботи магістра полягає в тому, що її матеріал може бути використаний педагогами і студентами-практикантами в

освітньому процесі закладів загальної середньої та вищої мистецької освіти , а також викладачами вищої школи у підготовці учитів образотворчого мистецтва.

Апробація роботи. Про хід та результати дослідження повідомлялося на педагогічних радах Баговицького ліцею (зі структурними підрозділами гімназія та початкова школа) Слобідсько-Кульчиєвецької сільської ради, який був експериментальною базою магістерської роботи, на звітній науковій конференції студентів та магістрантів університету за 2019 рік, на передзахисті дипломної роботи. За матеріалами дослідження опубліковано статтю.

Структура роботи: дипломна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (100 найменування) і додатків. Основний текст роботи викладений на 66 сторінках.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретико-експериментальне дослідження дає змогу зробити такі висновки.

1. Твори живопису є вагомим засобом естетичного виховання школярів. Змістові орієнтири естетичного виховання учнів загальноосвітньої школи охоплюють: розуміння краси в творах живопису різноманітного змісту, елементарне тлумачення змісту живописних творів, емоційне сприймання творів живопису, розвиток нахилів до художньої творчості (сприймання і творення мистецтва) тощо. Актуалізація проблеми естетичного виховання дітей вимагає переосмислення змісту діяльності вчителя на уроках образотворчого мистецтва, пов'язаної з формуванням особистості в умовах художньо-творчої діяльності школярів.

2. Натюрморт – жанр образотворчого мистецтва, який присвячений зображенню навколишніх речей, розміщених, як правило, в реальному побутовому середовищі і композиційно організованих в єдину групу. Спеціальна організація мотиву (постановка) – один з основних компонентів образної системи жанру натюрморту. Натюрморт може виступати як один з жанрів станкового живопису, як самостійний твір мистецтва, але може бути і складовою частиною композиції жанрової картини, портрета-картини, і, отже, виконує значну роль в розкритті смислового змісту твору, є важливим засобом характеристики художнього образу. Як самостійний жанр мистецтва натюрморт має значний вплив на глядача, оскільки викликає асоціативні уявлення під час сприйняття неживих предметів, за якими бачаться люди певних професій, характерів і т.д. Особливість образів натюрмортів, що передають через неживі предмети риси і характери людей, а також певної епохи, часу, є основою композиційної діяльності художника.

3. Особлива роль серед видів натюрморту належить тим, на яких зображено дари природи. Вони мають не тільки своєрідні художні особливості, а й значний навчальний та виховний потенціал.

4. Роль натюрморту як навчального завдання для школяра важко переоцінити. Він дає можливість вивчити основні положення реалістичного малюнка, сприяє розвитку творчих здібностей того, хто малює. Малювання натюрморту передбачає більш складні завдання, ніж зображення на малюнку окремих предметів, і справа тут не в кількості предметів, з яких складається натюрморт, але і в цілому комплексі завдань, котрі потрібно вирішувати по-різному. При малюванні натюрморту не треба змальовувати всі його елементи в однаковій мірі. Кожний предмет натурної постановки потребує до себе особливої уваги і відношення. Малюючи натюрморт із різних предметів, ми глибше засвоюємо принцип лінійно-конструктивної будови форми, краще розуміємо закони перспективи, дістаємо можливість творчо реалізувати отримані знання і навички. Ускладнення завдань у малюванні натюрморту пов'язане з введенням у натюрморт фону.

5. Методична послідовність роботи над натюрмортом пов'язана із дотриманням таких етапів: попередній аналіз постановки; композиційне розміщення зображення на листі паперу; передача характеру форми предметів і їх пропорцій; конструктивний аналіз форми предметів і перспективна побудова зображення на площині; виявлення об'єму предметів засобами світлотіні; детальна прорисовка форм предметів; синтез як підведення підсумку готової роботи.

6. При проведенні педагогічного експерименту були передбачені зміни в способах керівництва навчання школярів при збереженні змісту навчання. У експериментальній групі активізувалась пізнавальна діяльність школярів, пропонувалась система організації навчання, методи та прийоми, що забезпечують оптимізацію розвитку уявлень про натюрморт кольору та їх застосування як засобу емоційно-образного вираження в художній діяльності (сприймання – творення). Вищесказане дозволило у педагогічному експерименті сформулювати систему практично орієнтованих завдань з метою організації сприймання натюрморту та його виконання в площинній та

об'ємній композиціях. Велика роль відводилась можливостям варіативності як у формі організації знань, методах, так і підборі завдань, вправ та ігор. ивної та практичної творчої діяльності школярів, а також визначити принципи і методи створення оптимальних умов, які б дали змогу конкретній дитині з її індивідуальним досвідом і неповторною траєкторією розвитку максимально використати свій суб'єктивний потенціал для цілей самотворення.

7. Реалізація творчих можливостей учнів щодо використання кольору як мови мистецтва натюрморту, засобу емоційного вираження та створення художнього образу відбувається на творчому етапі образотворчої діяльності школярів. Якщо інші рівні забезпечують функціонування окремих аспектів творчого процесу у формуванні основ живопису учнів засобами натюрморту, то творчий – спрямований на кінцевий результат. Критеріями оцінки впливу досвіду оцінюючої діяльності на формування збагаченого художнього сприймання творів живопису в складних структурних композиційних утвореннях, емоційно-образного вираження живопису на етапі реалізації цілісної системи навчання основ виконання натюрморту школярами нами були визначені три рівні підготовки учнів – високий, середній і низький:

8. Результати експерименту підтвердили гіпотезу, що використання запропонованої системи завдань на основі експериментальної методики формування навичок відчуття кольору та практичної передачі кольору у процесі виконання натюрморту на уроках образотворчого мистецтва у загальноосвітній школі позитивно вплинули на формування відповідних навичок образотворчої діяльності в учнів експериментально групи. Таким чином, пропонується підхід здатний забезпечити оптимальний розвиток навичок виконання натюрморту у процесі формування уявлень про твори живопису на уроках образотворчого мистецтва у початкових класах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авсіян О. А. Натура и рисование по представлению: Учеб. Пособие. Москва: Изобраз. Искусство, 1985. 152 с.
2. Андрущенко Т. ХХІ століття – час утворення України української // Образотворче мистецтво. 2005. № 4. С. 6-7.
3. Андрусів В. Дослідження ідентичності: дискусія наукових підходів // Нова парадигма: Філософія. Політологія. Соціологія. Вип. 72. 2007. С. 121-134.
4. Асмолов А. Г. Психология личности// Изд-во МГУ. Москва, 2016. 304 с.
5. Антонович Д. Українське мистецтво: конспективний історичний нарис. Полтава: Нова Україна, 1923. 11 с.
6. Беда Г.В. Основы изобразительной грамоты// Рисунок, Живопись, Композиция. Москва: Просвещение, 1981. С. 134, ил.
7. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений // Этническая психология: хрестомат. Санкт-Петербург.: Речь, 2013. С. 175-181.
8. Белинская, Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростка. Москва : Изд-во НПО «МОДЭК», 2016. 208 с.
9. Белый А. Н. Символизм как миропонимание. Москва, 2014. 528 с.
10. Бойко С., Воропаєва Т. Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України // Календар щорічник. Українознавство, 2006. С. 128 – 133.
11. Болотина И.С. Проблемы русского и советского натюрморта. (Изображение вещи в живописи XVIII – XX вв.). Москва : Советский художник. 1989. 192 с.
12. Бучинський С. Л. Основи грамоти з образотворчого мистецтва. Київ : Рад.Школа, 1973. С.4.

13. Вишневецький О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич, Коло, 2013. 528 с.
14. Власов В. Г. Стили в искусстве. Санкт-Петербург.: ЛИТА, 2010. Т2. 480 с.
15. Вульф К. Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2012. С. 495.
16. Вахрамеева Г. І. Декоративний живопис: методичні вказівки до лабораторних занять // Навчально-методичне видання. Луцьк: Вид-во Поліграфічний центр «Друк Формат», 2016. (24) с.
17. Ващенко Г. Виховна роля мистецтва // Твори: В 4-х т. Київ : Школяр – «Фада» ЛТД, 2010. Т. 4. Праці з педагогіки та психології. 416 с.
18. Гончар Б. В пошуках ідентичності етносу і нації // Освіта. №26. 27, 12 – 19 травня. С. 12 – 15, 14 – 17.
19. Громов Е.С. Природа худ. Творчества. Москва : Просвещение, 1986.
20. Гуренко А. Живописна природа міфу // Образотворче мистецтво. 2005. № 3. С. 25-29.
21. Дагддян К. Т. Декоративная композиция. Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. 312 с.
22. Данилейко В., Маричевський М. Відсвіти Арти// Артанія. 2005. №1. С. 3-6.
23. Декоративный натюрморт [Електронний ресурс]. 2015. Режим доступу до ресурсу: <http://artisthall.ru/zanyatiya-zhivopisyu/dekorativnyj-natyurmort/>.
24. Декоративний натюрморт – стилізація форми і кольору [Електронний ресурс]. 2017. Режим доступу до ресурсу: <http://faqukr.ru/mistectvo-ta-rozvagi/96140-dekorativnij-natjurmort-stilizacija-formi-i-koloru.html>.
25. Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2012. С. 460.
26. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. А. В. Толстых Москва : Прогресс, 2016. 344 с.

27. Этнопсихологический словарь / Под ред. В. Г. Крысько. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2017. 343 с.
28. Живопись: практическое руководство для начинающих и самодеятельных художников. Москва: Искусство, 1964. 400 с., ил
29. Живопись. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. 224 с.
30. Зязюн І. А., Сагач Г. М. Краса педагогічної дії. Київ : АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти, 2007. 302 с.
31. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2010. 312 с.
32. Зливков В. До проблеми дослідження структури ідентичності педагога // Соціальна психологія. №2(22), 2007. С.127-138.
33. Картины, биография Жоржа Брака [Электронный ресурс] // Картины известных художников–Яркие личности в искусстве. 2012. Режим доступа до ресурсу: <http://www.artcontext.info/pictures-of-great-artists/55-2010-12-14-08-01-06/550-jorj-brak.html>.
34. Колмыкова Н. В. Дизайн: композиция, пластика, графика, колористика: учебное пособие. Москва : КДУ, 2010. 154 с.
35. Кошаев В.Б. Декоративно-прикладно искусство: Понятия. Этапы развития: учебное пособие для студенто вузов. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2010. 272 с.
36. Красюк І. О. Нариси з історії розвитку художньої освіти на Україні і XIX – на початку XX ст. Кривий Ріг : Видавничій дім, 2012. 233 с.
37. Кубаєвський М., Лук'яненко С. Концептні імплікації у вивченні взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності // Психологія і суспільство. №3. 2009. С. 58-68.
38. Лещенко М. Зарубіжні технології підготовки учителів до естетичного виховання. Київ : Асмі, 2016. 192 с.

39. Личковах В. Архетипи і кенотипи в сучасній сіверській образотворчості // Артанія. 1999. № 5. С. 30-33.
40. Львовочкіна А. М. Етнопсихологія: Навчальний посібник. Київ : МАУП, 2012. 144 с.
41. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Москва: Моск. ун-т., 1982. 480 с.
42. Лотман. Ю. М. Статті по семиотикекультуры и искусства. / Предисл. С.М. Даниэля, сост. Р.Г. Григорьева. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. 543 с.
43. Маричевський М. Єднайтесь образотворці! Дбаймо!.. // Образотворче мистецтво. 2001. №2. С. 7-8.
44. Мастера натюрморта / Авт. Сост. Г.В. Дятлева. Москва : Вече, 2002.
45. Методика преподавания изобразительного искусства в школе: Учебник для студентов художественно-граф. факультетов пед. институтов. – 2-е изд., доп. и перераб. Москва :Просвещение, 1980. 239 с, ил.
46. Михайленко В. Є., Прищенко С. В.Стилізація природних форм у графічному дизайні та рекламі: формотворчі аспекти // Технічна естетика і дизайн. 2012. Вип. 11. С. 121–129.
47. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. 1997. №7 – 8. С. 37 – 45.
48. Налчаджян, А. А. Этнопсихология. 2-е изд. Санкт-Петербург : Пи-тер, 2014. 381 с.
49. Нежнов Г. Г. Искусство в наше жизни. (Восприятие искусства и формирование эстетического вкуса.). Москва : Знание. 1975, 40 с.
50. Ноэль Б. Л. Декоративная живопись. Москва : 2014. 223 с.
51. Нойманн Э. Искусство и время // Юнг К., Нойманн Э. Психоанализ и искусство. Москва, 2016. 160 с.
52. Обушний М. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. Київ : РВЦ «Київський університет», 2015. 40 с.

53. Пабло Пікассо [Електронний ресурс]. 2010. Режим доступу до ресурсу: <https://xreferat.com/47/1840-1-pikasso-pablo.html>.
54. Павленко В. М. Уявлення про співвідношення соціальної та особистісної ідентичності в сучасній західній психології // Питання психології. 2000. № 1. С.135-141.
55. Паниотова, Т.С. История искусств: учеб. Пособие. Москва : Кнорус, 2012. 680 с.
56. Петрашик В. Мистецькі інтерпретації Майдану // Образотворче мистецтво. 2014. № 2. С. 6-7.
57. Пол. Р. Брас. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий - К.: Смолоскип, 2010. С. 464.
58. Ромашкина Н. А. Технические и композиционные особенности натюрморта в этюде в творчестве русских художников первой половины XX века [Електронний ресурс] // Общество. Среда. Развитие (TerraHumana). 2012. Режим доступу до ресурсу:<https://cyberleninka.ru/article/n/tehnicheskie-i-kompozitsionnye-osobennosti-natyurmorta-v-etyude-v-tvorchestve-russkih-hudozhnikov-pervoy-pолоviny-hh-veka>.
59. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2015. 360 с.
60. Рудницька О.П. Основи викладання мистецьких дисциплін. Київ : АПН України, 2002. 183 с.
61. Рудакевич О. Національний принцип самоорганізації соціуму // Нова парадигма. Вип. 76. 2008. С. 62-73.
62. Русских Ж. Л. История развития и становления натюрморта как вида изобразительного искусства [Електронний ресурс] // Спецвыпуск № 18. 2015. Режим доступу до ресурсу: <http://e-koncept.ru/2015/75260.htm>.
63. Рошаль В. М. Энциклопедия символов. Москва: АСТ, 2008. 1007 с. ил.

64. Садохин, А.П. Мировая культура и искусство: учебное пособие. Москва : Юнити-Дана, 2012. 256 с.
65. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І.Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ: Міленіум, 2002. 260 с.
66. Сокольникова, Н.М. История изобразительного искусства: учебник для студентов вузов. 4-е изд., испр. в 2 т. Т.1. Москва: Академия, 2011. 304 с.
67. Скрипникова Е. В. Композиционные принципы декоративного натюрморта [Электронный ресурс] // Омский научный вестник. 2011. Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompozitsionnye-printsipy-dekorativnogo-natyurmorta>.
68. Скрипник Г. А. Історія українського мистецтва: том 5 Мистецтво ХХ століття. Київ : 2007. 148 с.
69. Ставицький Г.А. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2013. Вип. 13. С. 146-153.
70. Старовойтенко О. Функции смысла в осмыслени жизненных реальностей // Мир психологии. 2008. №2. С. 85-89.
71. Стефаненко Т. Г. Развитие и трансформація етнічної ідентичності // Етнопсихологія. Екатеринбург: Деловая книга. Москва: Институт психологии РАН «Академический Проект», 2010. С. 217-235.
72. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: учеб. для вузов. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Аспект Пресс, 2013. 368 с.
73. Серов Н. В. Цвет культуры: психология, культурология, физиология / Н. В. Серов. Санкт-Петербург : Речь, 2014. 672 с.
74. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
75. Сніжко В. Мистецтво як етноідеологія// Артанія. 2004. № 6. С. 10-13.

76. Стефаненко, Т.Г. Етнопсихологія. Практикум: учеб. посібник для студентів вузів. Москва : Аспект Пресс, 2016. 208 с.
77. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 2016. 168 с.
78. Столярова Е. Г. Методически аспекты преподавания условно-декоративной живописи в ВУЗе [Електронний ресурс] // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2017. Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodicheskie-aspekty-prepodavaniya-uslovno-dekorativnoy-zhivopisi-v-vuze>.
79. Співак Л. М., Піонтківська Д. В. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. 2014. Вип. 49. С. 145-153.
80. Товстуха Є. Новітня фітотерапія. Київ : Українська академія оригінальних ідей, 2013. 480 с.
81. Устин В. Б. Композиция в дизайне. Учебное пособие. Москва : А С Т: Астрель, 2016. 239с.
82. Фіцула М.М. Педагогіка: навчальний посібник для студентів педагогічних закладів освіти. Київ: Академія, 2001. 528с.
83. Хантингтон С. Ктомы? Вызовы американко национальной идентичности. Москва : «Изд-во АСТ»: «Транзиткнига», 2014. С. 15-68.
84. Хорошев Е. Теорія композиції. Поп арт [Електронний ресурс]. 2009. Режим доступу до ресурсу: http://teoriacomp.narod.ru/pop_art.html.
85. Черлинка Г. К. Натюрморт в советской живописи. Москва : Знание, 1988. 55 с.
86. Чернієнко В. Ідентичність і метафізика // Наука. Релігія. Суспільство. №4. 2006. С. 161-169.
87. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології; упоряд. М. Шафовал. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2016. 341 с.

88. Шаронова Н.А. Инновационные методы обучения в преподавании изобразительного искусства // Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2015. С. 149–151.
89. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2005. 213 с.
90. Щучук В. В. Сучасний український натюрморт: проблема співвідношення традиції і новаторства [Електронний ресурс] // Вісник КНУКіМ. Режим доступу до ресурсу: <http://www.stattionline.org.ua/iskystvo/97/16754-suchasnij-ukraïnskij-natyurmort-problema-spivvidnoshennya-tradiciji-ta-novatorstva.html>.
91. Юнг К. Г. Человек и его символы. Санкт-Петербург: Б.С.К., 1996. 454 с.
92. Ягупов В.В. Педагогіка: навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
93. Виппер Б.Р. Статті про мистецтво. Москва;1972.
94. Загальна історія мистецтв.Москва, 1972.
95. Выборнова Р. Роль висвітлення натюрморті. Художник, 6. 1984.
96. Герчук Ю.Я. Живі речі // Радянський художник Москва, 1977.
97. Гусарева О.П., Костянтин Коровін – Радянський художник;
98. Кантор А.М. Предмет і Середовище у живопису // Радянський художник.
99. Кузнецов Ю. Західноєвропейський натюрморт //Радянський художник.
100. Неклюдова А. Традиції і новаторства у російському мистецтві кінця ХІХ–початку ХХ століть// Мистецтво.Москва1991.
- Ю.Ракова М.М. Російський натюрморт кінця ХІХ – ХХ століть.// Мистецтво.